CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Gilze-Rijen

Provincie
Noord-Brabant

1993

Colofon

De Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/ Monumenten Inventarisatie Project wordt verricht door mevr. drs. M. Daru-Schoemann, dhr. drs. M. Koenders, dhr. drs. A. van Leeuwen (coördinatie), dhr. drs. N. Maes, dhr. drs. J. Michels, dhr. H. Ruiter arch. h.b.o., mevr. drs. M. Vaessen, mevr. drs. W. Wessel.
Secretariaat: mevr. H.van Wanrooij-de Cort,
Hildebrandstraat 24, 5216 VR 's-Hertogenbosch. Tel. 073-147471.

De rapporten zijn te bestellen bij de afdeling Voorlichting van de Provincie Noord-Brabant, Brabantlaan 1, 5216 VR 's-Hertogenbosch.
Tel.: 073-812511.

CULTUURHISTORISCHE INVENTARISATIE NOORD-BRABANT

M.I.P.

Gemeente Gilze-Rijen

Deel I

Provincie
Noord-Brabant

1993

INHOUD

Woord vooraf		5
Werkwijze en criteria		6
1.	Situering der gemeente	9
2.	Bodemgesteldheid	10
3.	Grondgebruik	11
4.	Infrastructuur	12
5.	Nederzettingsstructuur	14
6.	Stedebouwkundige typologie	17
7.	Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen	1[illegible]
8.	Objecten	29
9.	Literatuurlijst	134
Kaart (bijlage)		

Woord vooraf

Dit rapport over Gilze-Rijen maakt deel uit van de serie Cultuurhistorische Inventarisatie Noord-Brabant/Monumenten Inventarisatie Project. Het geeft per gemeente een overzicht van de waardevolle nederzettingen, gebouwen en groenelementen tot ca. 1940 in de steden en dorpen van de provincie.
De snelle en vaak ingrijpende veranderingen in het Brabantse cultuurlandschap hebben de totstandkoming van een dergelijk overzicht urgent gemaakt. Ondanks vervlakking en schaalvergroting bezit elke gemeente een eigen karakter in de stedebouwkundige structuur, de bebouwing van kern en buitengebied. We doelen daarbij zeker niet alleen op erkende monumentale gebouwen, maar evenzeer op boerderijen, woonhuizen, fabrieksgebouwen, bruggen en sluizen, wegkruisen of een ijzeren sierhek en dorpslinde.
Na het monumentenjaar 1975 heeft het provinciebestuur besloten om de cultuurhistorische waardevolle bebouwing van de provincie vast te laten leggen. Hiervoor is in 1976 de "Inventarisatiecommissie Brabantse Monumenten" ingesteld. In september 1979 is een drietal inventarisatoren aangesteld om een werkmodel te ontwikkelen en veldwerk en rapportage te verrichten.
Dit model is tot eind 1988 gehanteerd in 69 gemeenten. Najaar 1988 is ook in Noord-Brabant het door de minister van WVC geëntameerde Monumenten Inventarisatie Project van start gegaan. Binnen dit project wordt vastgelegd hetgeen in Nederland tussen ca. 1850 en 1940 aan bouwkunst en stedebouw is gerealiseerd.

Het MIP beoogt:
- het verkrijgen van een eerste landelijk overzicht van de zgn. "jongere bouwkunst en stedebouw' (ca. 1850 - 1940)
- het bevorderen van kennis en waardering voor historische stads- en dorpsgezichten en voor monumenten van geschiedenis en kunst uit de periode 1850 - 1940
- het formuleren van uitgangspunten ten behoeve van publikaties en wetenschappelijk onderzoek op architectuurhistorisch, bouwhistorisch, stedebouwkundig, historisch-geografisch of industrieel-archeologisch gebied
- het verkrijgen van bouwstenen als een eerste aanzet tot nieuw te ontwikkelen beleid van Rijk, provincies en gemeenten ten aanzien van de ruimtelijke ordening, stadsontwikkeling en monumentenzorg, alsmede van een basis voor planologisch-stedebouwkundige afwegingen
- het verzamelen van informatie die voor Rijk, provincies en gemeenten als basis kan dienen bij het selecteren en registreren van objecten, ensembles, structuren en dorps- en stadsgezichten.

In Brabant zullen daarnaast ook nog objecten en structuren van vòòr 1850 vastgelegd worden als uitvloeisel van de in 1979 begonnen Cultuurhistorische Inventarisatie.
Onderzoek en veldwerk voor dit rapport vonden plaats in mei 1991 door Mw. drs. E. Wessel.

's-Hertogenbosch, september 1992.

Werkwijze en criteria

In Brabant is het MIP officieel van start gegaan op 1 oktober 1988. De inventarisatie wordt hierbij gebiedsgewijs aangepakt. Daartoe is de provincie in acht werkgebieden verdeeld, op basis van de historische en bestuurlijke ontwikkelingen in de periode 1850 - 1940.
Deze gebieden zijn:
1. Brabants Kleigebied
2. Zuidwest Brabant
3. Regio Tilburg
4. Regio 's-Hertogenbosch
5. Kempen
6. Regio Eindhoven
7. Maaskant
8. Brabantse Peel

Bij de inventarisatie wordt - binnen een zo breed mogelijke context - gewerkt van groot naar klein.
Eerst wordt van elk gebied een schets gegeven van de algemene karakteristieken. Op basis hiervan wordt voorts - gemeentegewijs - ingegaan op de stedebouwkundige aspecten van een stad of dorp. Tegen deze achtergrond worden ten slotte de objecten in de verschillende gemeenten beschreven.
De door het rijk voorgestelde werkwijze sluit goed aan bij onze sinds 1979 gevolgde werkwijze. Onbewust vooruitlopend op het MIP heeft de provincie vanaf het begin naast de oudere bouwkunst (ca. 10% van de monumenten in Brabant) ook steeds de jongere bouwkunst (ca. 90% van de monumenten) in haar werkwijze betrokken. Dit uitgangspunt zal binnen het MIP gehandhaafd blijven, met dien verstande dat de gegevens van de oudere bouwkunst buiten het MIP-kader vallen en dus niet aan het rijk geleverd zullen worden. Zij zullen wel voorkomen in de rapporten van de gemeenten die gewoon zullen blijven verschijnen. Tevens zullen nu ook de grote gemeenten (Tilburg, Breda, Bergen op Zoom, Eindhoven, Roosendaal, Helmond en 's-Hertogenbosch) beschreven worden.
In de geautomatiseerde MIP-bestanden welke uiteindelijk aan het Rijk geleverd gaan worden, zal ook het bestaande materiaal van jongere bouwkunst van de 69 reeds geïnventariseerde gemeenten worden opgenomen.
Deelname aan het MIP verleent de provinciale inventarisatie een belangrijke toegevoegde waarde. Zonder extra provinciale investering wordt het inventarisatiebestand geautomatiseerd en in overeenstemming gebracht met een landelijke opzet.
Voor verdere details verwijzen wij naar de Handleiding Inventarisatie jongere bouwkunst en stedebouw (1850-1940), Zeist- 's-Gravenhage 1987.

Criteria

Uit de vele objecten die voor inventarisatie in aanmerking komen moet uiteraard een keus worden gedaan. Dat gebeurt aan de hand van een aantal criteria, die groepsgewijs worden omschreven.
Bij deze criteria wordt het bindend element in veel gevallen gevormd door de "historische karakteristiek" van de nederzetting. Wat wordt daaronder verstaan?

Een nederzetting is, in de hier gebruikte terminologie, een geheel van bebouwing, percelen, wegen en waterlopen, dat in de loop der tijd een meer of minder samenhangende vorm heeft opgeleverd. Het eigen karakter van een nederzetting is het produkt van een - al dan niet geleidelijke - historische ontwikkeling, die in vele gevallen tot op de dag van vandaag valt af te lezen, zowel aan het ruimtelijk patroon als aan de bebouwing zelf. Dat geldt in beginsel net zo goed voor een oud akkerdorp, als voor een moderne nieuwbouwwijk. Op zeker moment leidt een reeks van ontwikkelingen tot een situatie, waar de nederzetting voor ons gevoel een uitgesproken eigen vormidentiteit bereikt. Dát moment bepaalt de "historische karakteristiek" van de nederzetting, die dus als het ware de optel- en aftreksom is van een reeks structuurbepalende en structuurverstorende ingrepen.

De invloed van dat moment kan zich, meer of minder nadrukkelijk zichtbaar, vaak uitstrekken tot het moment van nu. Zo is voor de landelijke nederzettingen tussen Oirschot en Best de situatie rond het midden van de vorige eeuw nog steeds beeldbepalend. Vandaar dat het moment van de historische karakteristiek ook omstreeks dat tijdstip is gekozen. Zowel de middeleeuwse aanleg, als de wijzigingen van na 1850 zijn daarbij als wezenlijke bestanddelen aan te merken. Een heel

ander voorbeeld is de oude vestinggordel van Bergen op Zoom. Daar is een essentieel element in de historische karakteristiek, zoals die rond 1800 bestond, thans niet meer afleesbaar. In die tijd werd de stad sterk gedomineerd door haar uitgebreide vestingswerken. Sinds die echter aan het eind van de vorige eeuw zijn ontmanteld, wordt het huidige beeld bepaald door een parken-, straten- en bebouwingsgordel, die rond 1920 zijn uiteindelijke vorm kreeg. Daarmee is de historische karakteristiek van ca. 1800 nu dus niet meer relevant voor dit deel van de stad. Die van rond 1920 echter des te meer.
Tegen de achtergrond van deze historische karakteristiek worden alle objecten afzonderlijk getoetst aan de volgende criteria:

* Architectonische en kunsthistorische criteria

- het object is een goed voorbeeld van een bepaalde stijl of bouwtrant, of van het werk van een bekend architect, stedebouwkundige of kunstenaar
- het object is gaaf qua stijl en detaillering
- het object vertegenwoordigt een unieke (bouw) techniek, (bouw)- type of is typerend voor de ontwikkeling van de industriële techniek
- het object heeft esthetische waarde op grond van de vorm en detaillering van exterieur en/of interieur.

* Planologische, landschappelijke en stedebouwkundige criteria

- het object vormt samen met bijgebouwen, kleine artefacten, erfbeplanting of tuinaanleg een karakteristiek geheel
- het object maakt deel uit van een groter historisch geheel of complex
- het object sluit, met name in historisch en geomorfologisch opzicht, aan bij het landschap
- het object maakt deel uit van een gebied met een grote continuïteit, waardoor het historisch patroon van verkaveling, wegen en waterlopen goed geconserveerd is gebleven
- het object vormt een onderdeel van een historische stedebouwkundige structuur of een historisch nederzettingstype
- het object is karakteristiek voor stad, dorp of streek.

* Sociaal- en cultuurhistorische criteria

- aan het object zijn historische herinneringen verbonden in de ruimste zin van het woord
- het object vertegenwoordigt een aspect van de sociale of economische geschiedenis
- het object is representatief voor een bepaalde fase in de ontwikkeling van dorp, stad of streek.

Afhankelijk van de situatie en de aard van het object, is het ene criterium bij de selectie meer bepalend dan het andere. Zo kan men zich voorstellen dat bij een eenvoudig voorbeeld van landelijke bouwkunst criteria als type, bouwtechniek, samenhang met de directe of wijdere omgeving, historische verkaveling en patroon van wegen en waterlopen, meer gewicht in de schaal werpen, dan bij een kerkgebouw. Daar zullen eerder stijl, gaafheid van details, esthetische kwaliteiten en geschiedkundige aanknopingspunten de doorslag geven. Bij monumenten van jongere datum zijn op hun beurt bouwtype, techniek, vormgeving, architect en sociaal-historische betekenis weer het meest van belang.

De samenhang met de omgeving heeft bij de beoordeling een grote - zo niet dominerende - rol gespeeld. Objecten als daglonershuizen, weverswoningen, smidsen e.d., ontlenen vooral daaraan hun bijzondere waarde. Een op zich interessant object, dat als laatste getuige de herinnering oproept aan een overigens verder geheel verstoorde situatie, scoort doorgaans minder hoog, dan een object dat deel uitmaakt van een karakteristieke, betrekkelijk ongerept gebleven omgeving. Daarentegen zal een in detail aangetaste reeks gebouwen, die een onderdeel vormt van een qua maat en schaal nog goed bewaarde en interessante structuur, op grond daarvan in deze inventarisatie juist worden meegenomen.
Tenslotte heeft, zoals men begrijpen zal, ook de zeldzaamheidswaarde van een object of nederzettingstype bij de afwegingen meegespeeld.

Samenstelling rapport

In dit rapport wordt een beeld gegeven van de cultuurhistorisch waardevolle structuren en objecten van oudere en jongere bouwkunst binnen de gemeente. Hierbij is de samenhang tussen de objecten en het landschap of de nederzetting van groot belang.

Door het raadplegen van de historisch-geografische beschrijving van het inventarisatiegebied (afzonderlijk verkrijgbaar) en het naslaan van specifieke plaatsgebonden literatuur ontstaat een beeld van de ontwikkelingen tot ca. 1950. De topografische kaarten van ca. 1850, 1900 en heden op de schalen 1 : 50.000 en 1 : 25.000 zijn eveneens van belang, omdat door vergelijking een indruk ontstaat van occupatiepatronen en ontwikkelingen tot op heden. In het veld wordt dit beeld aangevuld met eigen waarneming.
Vervolgens worden per kern en in het buitengebied de objecten die aan de eerder genoemde criteria voldoen geregistreerd.

Elk rapport omvat de volgende onderdelen. Na Woord Vooraf en Werkwijze en Criteria worden de ligging van de gemeente (hoofdstuk 1), de bodemgesteldheid (2) en het grondgebruik (3) behandeld. Dan volgt een overzicht van de veranderingen in infrastructuur, wegen, waterlopen etc. (4). Vervolgens worden de nederzettingen behandeld (5). In de hoofdstukken 6 - 8 worden de onderzoeksresultaten beschreven. Voor de grotere gemeenten met planmatige ontwikkelingen tussen 1850-1940 wordt een stedebouwkundige typologie gegeven met een kaart van gebieden van bijzondere stedebouwkundige waarde. Bij de meeste kleinere gemeenten blijft dit onderdeel achterwege. Hier hebben in het algemeen immers in de periode 1850-1940 geen samenhangende stedebouwkundige ontwikkelingen plaatsgehad. Wel worden in sommige gemeenten waardevolle bebouwingsgroepen van vòòr de periode 1850-1940 apart aangegeven.

Dan volgt een karakterisering der objecten, bouwvormen en typen (boerderijen, woonhuizen, openbare gebouwen etc.). Dit alles wordt afgesloten met de objectgegevens, geordend naar adres en huisnummer (even, oneven). Per object worden de oorspronkelijke en huidige functie, architect, bouwdata, bouwstijl en een beschrijving der gevels, ramen, deuren, daken, bijzondere constructies en in een enkel geval interieurgegevens (meestal wordt alleen het exterieur geregistreerd) weergegeven. Dan volgen bijgebouwen, artefacten (stoepen, stootstenen, hekken etc.) en groenelementen. Ook wordt aangegeven een motivering voor opname en of het object beschermd is.
Tenslotte volgt de literatuur.
Bijgevoegd worden kaarten 1 : 10.000 en indien nodig deelkaarten van de stedebouwkundige typologie en de dichtbebouwde kernen. Op de kaart 1 : 10.000 worden aangegeven:

- geïnventariseerde objecten met cultuurhistorische betekenis (zwarte stip) - beschermde monumenten (zwarte stip met cirkel)
- straatnaam en huisnummers
- gemeentegrenzen
- dijken, waterlopen en steilranden
- oude wegenpatronen en oude akkerbodems met een humusdikte van minimaal 50 cm. (globaal aangegeven).

Beschermde stads- en dorpsgezichten, alsook landgoederen worden eveneens aangegeven.

1. Situering der gemeente

De gemeente Gilze-Rijen is gelegen in het midden van Noord-Brabant, in de Regio Tilburg.
De gemeente bestaat uit de hoofdkernen Gilze, Rijen, de kleinere kernen Molenschot in het westen en Hulten in het oosten. Enige verspreide gehuchten zijn het Laareind in het noorden, de Heikant en De Vossenberg in het oostelijke deel. De Biestraat, Bolberg, Horst, Langereit, het Raakeind, de Brakken en Weilenseinde vindt men in het zuiden. Een centrale ligging hebben Verhoven en Nerhoven. In het westen treft men de gehuchten Valkenburg en De Aard.
Gilze-Rijen grenst in het noorden aan de gemeenten Oosterhout en Dongen en in het oosten aan Tilburg. In het zuiden grenst het aan Alphen en Riel en aan Chaam, en in het westen aan Nieuw-Ginneken.
De grenzen hebben deels een kunstmatig, deels een natuurlijk verloop. De noordgrens wordt vanaf een uitlopertje van de Molenschotse Binnenlei ter hoogte van de Groenstraat kaarsrecht door het bosgebied getrokken tot en met de Statenlaan, waarna de grens recht langs de Dongenseweg loopt. De rest van de noordgrens wordt bepaald door de Donge en de oostgrens door de Landscheiding en de Vossenbergse Loop tot de Rielsebaan, waarna een rechte lijn gevolgd wordt tot de Langenbergseweg. De zuidgrens heeft een scherp en rechtlijnig verloop door de Chaamse Bosschen en het Prinsenbos, tot zij de grillige loop van de Valkenbergse Lei en Valkenbergse Binnenlei volgt. Deze volgt tevens het eerste gedeelte van de westgrens. De westgrens buigt naar het oosten met de loop van de Berkendreefloop en heeft daarna een grillige en hoekige route, die deels de Molenschotse Binnenlei volgt.
De gemeente beslaat een oppervlakte van 7111 ha, waarmee het tot de grootste Brabantse gemeenten behoort en had op 1 januari 1990 22.862 inwoners.

1.1. Ontwikkeling der gemeente

Gilze werd waarschijnlijk door gravin Hilsondis aan de Abdij van Thorn geschonken in 992. Gilze ontwikkelde zich tot de kern, waaruit de bezittingen van de abdij in de Baronie van Breda werden bestuurd.
De bevolking van de totale gemeente steeg van 2939 inwoners in 1880 naar 3600 in 1900, 6831 in 1925 en 9171 in 1940. De gemeente maakt deel uit van het in 1966 opgerichte Stadsgewest Tilburg, dat voortgegaan is onder de naam Samenwerkingsverband Midden-Brabant. De meeste inwoners vinden hun werk in de diverse takken van industrie.

2. Bodemgesteldheid

2.1. Grondsoorten

De zandgronden in deze gemeente zijn van Pleistocene oorsprong. Ten westen en zuidwesten van Gilze bevinden zich nattere gronden die een moerassig of venig substraat hebben.
In het oosten loopt het (oer)dal van de Donge waarin zich moeras en veen hebben kunnen ontwikkelen. Dit gebeurde in het Holoceen, een periode die 10.000 jaar terug aanving. In de lagere delen werd eerst zand en klei afgezet, waarna er veengroei optrad. In dit vochtige gebied liggen hogere droge gebieden, waaropzich gemeenschappen als die van Hulten en Vossenberg hebben gevestigd. Tot de hogere gebieden behoren ook delen van een pendant van de Peelrug, waarin zich dikke leemlagen bevinden. Dit maakte de vestiging van steenfabrieken mogelijk.

2.2. Hoogte en afwatering

De hoogte in deze gemeente neemt toe van noord naar zuid. De laagste gedeelten bevinden zich in het Laareind op 4,9 meter boven N.A.P. Dit is bij het gedeelte met diverse riviertjes. Het hoogste gedeelte, met een top van 19,4 m, bevindt zich in het zuidelijkste deel in de Chaamse Bosschen. Naar het westen toe neemt de hoogte af tot gemiddeld 8,5 meter boven N.A.P.
Ten westen en zuidwesten van Gilze wateren de gronden af op de Mark, terwijl de rest afwatert op de Donge.
De afwatering verloopt merendeels van oost naar west via de vele beekjes. Dit zijn onder meer de Donge, Molenschotse Broeklei, Bovenlei, de Molenschotse Binnenlei en Moleneindse Loop, de Raakeindse Heideloop, de Rondvenloop en de Ossengoorse Loop. De afwatering van zuid naar noord wordt verzorgd door de Schorsstraatse Lei, de Aalstraatse Lei doorgaand in de Grote Lei en het Kleine Leike, de Vossenbergse Loop en de Landscheiding.
De gemeente valt onder de Waterschappen van de Mark en de Donge.

3. Grondgebruik

In de vroege vijftiende eeuw werd er turf gestoken in de laagveenbodem bij Rijen. Op de zandgronden in Gilze-Rijen oefende men het gemengde bedrijf uit. Men verbouwde haver, vlas, koolzaad, aardappels, boekweit, knolrapen, mangelwortels en spurrie. Op de beste gronden werd er op kleine schaal ook tarwe en gerst verbouwd. Voor de verbouw van deze gewassen was echter veel mest vereist.
Er was echter weinig goede weidegrond voor de dieren. Zo werd er hooi geïmporteerd uit Werkendam. Dit werd aangevoerd via de Oosterhoutse haven en de Groenendijkse Vaart. Naast gewassen behoorde ook de bosbouw tot de middelen van bestaan. In het laatste kwart van de achttiende en de eerste helft van de negentiende eeuw ging men over tot het herbebossen van de heide. Dit geschiedde bij het gehucht en landgoed Valkenberg. Op dit hoger gelegen gebied werden dennen aangeplant. Dit waren fijne dennen en larixen. Dit gebeurde ook ten noordoosten van Valkenberg, bij de hoeve De Aard. De landjonker van Valkenberg kocht in 1781 voor dit doel dertig bunder aan.
Op de lager gelegen, moerassige gronden werden loofbomen geplant als beuken, eiken, essen en berken. Deze loofbomen namen de plaats in van het oorspronkelijke broekbos. Daarnaast werd het gebied van afwateringssloten voorzien zodat het gebied ook deels tot bouwland en weide ontgonnen kon worden.
De bosbouw veranderde vanaf de tweede helft van de vorige eeuw. Vanaf dat moment werden er grove dennen geplant. Dit hout kon worden gebruikt als stuthout voor de mijnen en ook voor telegraafpalen.
Zowel de veestapel als de handel in vee en hout groeiden sterk in de tweede helft van de negentiende eeuw.
Belangrijk voor de ontwikkeling van het agrarische bedrijf was de in 1882 opgerichte Noord-Brabantse Landbouw Maatschappij. Vanaf 1889 werd met behulp van proefvelden, zoals Gilze die ook had, het nut van kunstmest aangetoond. In 1915 ging de afdeling van de N.B.L.M. over in de N.C.B., de Noordbrabantse Christelijke Boerenbond. Er kwam een afdeling in Gilze, Rijen, Molenschot en Hulten. Het belang van deze organisaties was dat de boeren samen gingen werken in coöperatieve verbanden en er mogelijkheden tot lenen kwamen zonder woekerrentes. Zo kon in 1898 de coöperatieve boterfabriek "De Hoop" ontstaan in Rijen. Het ging zelfs zo goed, dat de particuliere boterfabriek te Gilze de poorten kon sluiten om in 1903 als coöperatieve boterfabriek "De Goede Verwachting" te heropenen. In 1909 nam de directie van "De Hoop" het initiatief om een boerenleenbank in het fabrieksgebouw te beginnen. Gilze volgde in 1919 met een eigen boerenleenbank.

Er is nog een andere manier waarop het gebruik van de grond zich manifesteert. Ten zuiden en zuidwesten van de steenfabriek van de Alphenseweg ziet men verschillende stukken grond en plassen, die zijn ontstaan door het opgraven van het voor deze nijverheid benodigde leem. Als toponiem vindt de naam: "Leemkuilen". Ten westen van de steenfabriek De Vijf Eiken is er eveneens zo'n gebied, in de gemeente Oosterhout. Het natuurbad Surae heeft aan de leemwinning zijn ontstaan te danken.
Het huidige landschapsbeeld toont zeer grote oppervlakten weidegebied en kleine arealen met tuinbouwgebied met kassenteelt. Het zuidelijke gedeelte wordt gedomineerd door bossen.

De noordelijke oude akkergebieden treft men aan ten oosten van de Dongenseweg en ten oosten van de plaats Rijen. Een groter aaneengesloten gedeelte treft men in het gebied tussen Rijen en Hulten. In het oosten is een lang oud akkergebied, beginnend ten oosten van Hulten tot iets bezuiden de Nieuwelijn. Dan is er nog een klein oud complex rond de Schoorweg, het gehucht Berkeind, en rond Vossenberg. In het zuiden en midden van de gemeente treft men de grootste aaneengesloten gedeelten van het oude akkergebied aan. Gilze wordt door een hoefijzervorm van oude akkers omsloten. Het gebied sterkt zich verder uit rondom de Bavelseweg tot de Korte Hoogstraat en naar het noorden toe langs de Molenakkerweg en het Moleneind.
In de zuidwestelijke punt is er een oud akkercomplex, bestaande uit het landgoed Valkenberg. In het westelijke deel treft men voorts een klein stuk ten noorden van de Bavelseweg, namelijk het gehucht De Aard. Tenslotte behoort er nog een stuk bij rond de Veenstraat en de Kapelstraat, dus bij de kern Molenschot.
Na de Tweede Wereldoorlog is de gemeente grotendeels herverkaveld.

4. Infrastructuur

4.1. Waterwegen

In de gemeente Gilze-Rijen bevinden zich geen bevaarbare waterwegen.

4.2. Wegen

De oude wegenstructuur is in het zuiden veel uitgebreider dan in het noorden van de gemeente. Deze wegen concentreren zich rond en in de oude plaats Gilze. De oudste wegen hebben een slingerend verloop, de nieuwere wegen en degene die door het heidegebied zijn aangelegd zijn daarentegen kaarsrecht. Er zijn sinds de Tweede Wereldoorlog nog maar zeer weinig zandwegen. Deze bevinden zich alleen in het bosgebied. Daarentegen zijn de meeste straten van klinkers voorzien, hetgeen een karakteristiek beeld oplevert. Een enkele straat, zoals de Klaverstraat, is van kasseien voorzien.
Een groot aantal van de wegen heeft een min of meer diagonaal verloop. Vanuit Gilze leidt er een aantal wegen naar de omliggende plaatsen. Vanaf de Oranjestraat is dit de Chaamseweg en vanaf de Raadhuisstraat en de Molenstraat kan men via de Rielsebaan naar Riel. Via deze kan men naar Bavel via de Bavelseweg en naar Molenschot via de Molenschotsedijk. Wanneer men de Nieuwstraat, Nerhoven en de Hultenseweg volgt bereikt men Hulten.
De lintbebouwing van Rijen is gelegen langs de Julianastraat, Stationsstraat en Hoofdstraat. Deze weg loopt verder als de Dongenseweg naar de plaats van die naam. Vrijwel alle oude wegen lopen ten oosten van deze hoofdas, zoals de Laagstraat, de Zwarte Dijk, de Bredestraat en de Flaassendijk. De belangrijkste weg ten oosten van Rijen is het traject van de Oosterhoutseweg. Deze sluit aan op de Rijksweg, die de gemeente doorsnijdt en de plaatsen scheidt.
In 1826 kwam de Rijksweg tussen Breda en Tilburg klaar.
In 1846 werd de weg van de Oosterhoutse Haven, de Oosterhoutseweg via de Vijf Eiken naar de Rijksweg van klinkers voorzien.
In 1852 kwam er een grindweg vanaf de Groenendijkse Haven onder Oosterhout via Dongen en Rijen tot aan de Rijksweg.
In 1855 kwam er een grindweg van Gilze naar de Rijksweg. Deze sloot aan op de grindweg van Rijen naar Dongen. In de jaren zestig van de vorige eeuw werd er een Provinciale weg van Gilze naar Baarle Nassau aangelegd.
In 1877 volgde de aanleg van een toegangsweg naar het station.
In 1888 werd er een keiweg van Molenschot naar de Rijksweg aangelegd.
In 1902 werd de Raadhuisstraat van een keibestrating voorzien. Rond 1940 kwam er een weg vanaf Chaam over Gilze naar Bavel.
De oude structuur wordt sinds de Tweede Wereldoorlog doorsneden door de in die tijd sterk vergrootte Vliegbasis Gilze-Rijen. Zo worden vanuit Rijen de Oosterhoutseweg en de Julianastraat, en vanuit Gilze de Nieuwstraat plotseling beëindigd. Dit had als consequentie, dat de afstand tussen de twee plaatsen bijna verdubbeld werd.

4.3. Spoorwegen

In 1863 werd de spoorlijn tussen Breda en Tilburg voltooid. Dit was de eerste spoorlijn die van staatswege werd aangelegd. Dit traject was een onderdeel van de Zuiderstaatsspoorweg tussen Vlissingen en Maastricht. De spoorlijn volgt ten noorden hiervan vrijwel parallel -op afstand- de enige decennia daarvoor aangelegde Rijkweg tussen Breda en Tilburg. Rijen had het geluk dat het zich op een rechte lijn tussen deze plaatsen bevond en zo kreeg het een station. Dit was een haltestation van het eenvoudige type vijfde klasse.

Vanaf 1908 werden er ook busdiensten onderhouden van Gilze naar Rijen. In 1922 werd het net uitgebreid met het vervoer van Rijen naar Dongen.

4.4. Militaire infrastructuur

Tussen Gilze en Rijen bevindt zich de grote militaire vliegbasis Gilze-Rijen. De eerste aanzet hiertoe ontstond in 1910, toen men op de Molenheide vliegdemonstraties gaf. De in datzelfde jaar opgerichte Eerste Nederlandsche Vliegvereeniging richtte hier een vliegbasis in. De K.L.M. organiseerde eveneens demonstraties, tot de vliegbasis vanaf 1914 voor

militaire doeleinden werd bestemd in verband met de mobilisatie. In 1940 werd er een burgervliegveld, Nerhoven, aan toegevoegd. Dit terrein werd in de Tweede Wereldoorlog door de Duitsers voor militaire doeleinden gebruikt en het geheel werd sterk uitgebreid. Na de oorlog is het weer in gebruik gekomen bij de Nederlandse luchtmacht. Een opvallend element van deze basis is de landingsroute. De vliegtuigen dalen namelijk voor een deel over de openbare weg. Er staan voor dit doel dan ook enkele verkeerslichten opgesteld aan de Langenbergseweg.

5. Nederzettingsstructuur

5.1. Gilze

Gilze behoorde tot het domein, dat in 992 door Hilsondis, de gravin van Strijen, geschonken werd aan de Abdij van Thorn. Al is de acte omstreden, toch is het mogelijk dat Gilze in de Karolingische tijd is ontstaan als oorspronkelijk domeingoed. Wanneer men naar de vorm kijkt, waarin een driehoekige centrale plaatse met de naam "Heuvel" voorkomt, dan kan de nederzetting worden benoemd als een akkerdorp. Omdat men er van uit kan gaan dat de grond in eigendom werd gehouden door de abdis, en niet door individuele boeren, kan de nederzettingsvorm worden toegespitst als: "domeinakkerdorp". Eeuwenlang resideerde de rechtbank van de abdis in de plaats Gilze. Gilze kreeg bovendien een kerk van de hoogste rang die diende als moederkerk voor vele andere gemeenten. Gilze ontkwam niet aan de gevolgen van de overheersing door de Staten van Holland. De Rooms-Katholieken hebben hun kerk van 1650 tot 1818 moeten afstaan aan de Hervormden. Vanaf 1655 beschikte Gilze over een raadhuisje. De locatie hiervan veranderde regelmatig, wanneer het bestaande gebouw te klein werd.

De landbouw was tot ver in de negentiende eeuw het hoofdmiddel van bestaan. Van der Aa noemt in 1843 het bestaan van drie bierbrouwerijen en een aardappel-jeneverstokerij. Zowel in Gilze als in Rijen was er een koperslager gevestigd, evenals vermoedelijk een grutterij.
Te 1863 werd er te Gilze een botermijn opgericht. De vestiging hiervan vormde de aanzet tot de oprichting van boterfabrieken te Gilze en Rijen enige decennia later.
In navolging van de Rijen richtte J. Botermans in 1890 een steenfabriek op aan de Alphenseweg, die in 1914 aan 50 mensen werk verschafte. Diezelfde Botermans richtte in 1894 een boterfabriek op. De reden om zo'n fabriek op te richten was dat men vanaf de vroege jaren negentig de huiskarnmethode verving door de centrifugale ontromingsmethode.
Gilze en met name Rijen zijn vooral bekend geworden door de schoen- en lederindustrie. Voor 1870 was het maken van schoenen een nevenactiviteit in een verder agrarische samenleving. Men specialiseerde zich in het maken van grof zoolleer. Voor het looien kon men de huiden laten hangen in de beekjes die door de gemeente stromen. Na verloop van tijd werd het water echter voor het merendeel uit de bodem gepompt.
Het was J.B. de Jong die in 1899 als eerste z'n schoenmakerij omzette in een schoenfabriek. Een andere schoenfabrick was die van P. Jacobs, die echter pas in 1914 echt groot werd.
Er waren ook andere takken van industrie in de gemeente. Aan de Nieuwstraat bij 113-113 A staat het gebouw van de Maalderij 't Stoom uit 1888. In de Kerkstraat bevond zich de machinefabriek C. van Dorst. Ook was er in Gilze aan de Raadhuisstraat de in 1894 gestartte Zuid-Nederlandsche Stoomkoekfabriek van G. Smolders. Een bloeiend bedrijf was ook de koperslagerij van Sprangers aan de Heuvel. In 1908 liet de koperslager nog een geheel nieuwe winkel optrekken.
De bevolking groeide van 1908 inwoners in 1869 naar 2312 in 1899 en tot 2579 in 1909. In 1930 woonden er meer inwoners in Gilze dan in Rijen. In de jaren daarna is dat cijfer ten gunste van Rijen gekeerd.
De Tweede Wereldoorlog bracht in de gehele gemeente een aanzienlijk verlies aan mensenlevens en schade aan gebouwen met zich mee.
In 1959 werd besloten de altijd te kleine, lekkende behuizing van het raadhuis te Gilze te verlaten voor nieuwbouw in het bloeiende Rijen. In de late jaren vijftig en in de jaren zestig is de bebouwing ten zuiden en westen van de oude structuur uitgebreid.

In de laatste decennia is de militaire vliegbasis uitgegroeid tot de grootste werkgever in de gemeente. De leerindustrie is geheel verdwenen, de steenfabriek bestaat nog wel.

5.2. Rijen

Rijen ontstond als een buurtschap behorende bij Gilze. Men vestigde zich langs de waterlopen oftewel "rijen". Een andere naamsverklaring gaat uit van het beekje de Rie of Rijt. Hierdoor ontstond de langgerekte structuur van een straatdorp. Het werd vanaf de veertiende eeuw in bronnen vermeld. In 1425 werd er aan de bewoners een moergebied uitgegeven ter grootte van ca. 440 ha. In 1464 werd er voor het eerst melding gemaakt van een kapel. In 1524 werd het een zelfstandige parochie. De landbouw bleef tot ver in de vorige eeuw het hoofdmiddel van bestaan. Van der Aa meldt in 1847 dat er op dat moment drie brouwerijen en een korenmolen gevestigd zijn.

De aanleg van de spoorlijn en de bouw van het station te Rijen in 1863 betekende dat Rijen de oudere woonkern Gilze geheel zou overvleugelen. Belgische ondernemers, die voor dit gedeelte van Nederland kozen omdat er geoefend arbeidspotentieel was en er bovendien voor lage lonen gewerkt werkt, vestigden zich vanwege het station in of nabij Rijen.
Eén van de takken van nijverheid die zou floreren was de steenbakkerij. Vlak onder de bodem van grind en zand bevonden zich metersdikke leemlagen van een uitstekende kwaliteit.
Rond 1869 vestigde A. Michielsen uit België de eerste steenbakkerij aan de Vijf Eiken. In 1871 ging men over op de bouw van een eerste ringoven. Al in de beginjaren kreeg het bedrijf een eigen aansluiting op het spoorwegnet. In 1875 werd het bedrijf met veel werknemers overgenomen door J.C. van den Heuvel. In 1885 en 1895 werden er nogmaals ringovens gebouwd. Tussen 1890 en 1914 verschafte de fabriek arbeid aan 140 mensen.
De leerlooierij en schoenmakerij bleef daarentegen nog lang tamelijk kleinschalig. Tot de vroege jaren zeventig had men voldoende aan de huiden en het eikeschors voor de looistof run uit de eigen omgeving. Daarna importeerde men via het spoor huiden en schors uit Gelderland, Frankrijk en België.
Hiernaast moet bedacht worden, dat de meeste leerlooierijen tussen 1870 en 1914 2 à 3 mensen in dienst hadden. In 1913 werkten in deze branche twee keer zoveel mensen in Rijen dan in Gilze. De uit België afkomstige E. van Siebergen was de eerste leerlooier die in 1893 een leerfabriek startte met 19 werknemers. In 1895 liep dat getal op tot 60, maar omdat de gebruikte looiextracten niet goed waren ging het bedrijf in 1902 over de kop. In 1906 startte de uit Luik komende I. Gottschalk met twintig werknemers in de fabriek van z'n voorganger. De N.V. Nederlandsche Stoomlederfabriek legde zich toe op de machinale vervaardiging van zoolleer. Het was hiermee de oudste vache-leerfabriek in Rijen, die in 1914 werkgelegenheid bood aan 90 mensen.
De looiers H. en F. Verheyden behoorden in 1905 tot de eerste Nederlanders die hun looierij omvormden tot een chroomleerfabriek. Dit betekende een belangrijke verandering in de bedrijfsvoering, die gericht was op het looien met behulp van run uit eikeschors.
Een andere belangrijke fabriek was de in 1911-12 opgerichte N.V. Leerfabriek Noord-Brabant. Zij telde in 1914 60 werknemers en was gevestigd in een groot gebouw van vier verdiepingen. Dit bedrijf aan de Julianastraat werd bij een bombardement in 1944 grotendeels vernield. Een kleine loods en een hoge vierkante watertoren getuigen nog van de opvallend rijke stijl van het geheel, ontworpen door architect P. Aarts. Ir. Oud ontwierp de nieuwbouw uit 1948. In 1908 werd het fabrieksarsenaal te Rijen uitgebreid met de Electrische Stoomwerktuigenfabriek aan de Julianastraat. Zij startte direct met 51 arbeiders. De naam van dit nog steeds bestaande bedrijf werd in 1920 veranderd in N.V. Ericsson Telefoonfabrieken. Het bedrijf is echter verhuisd naar een andere plek in Rijen en de oude fabriek is afgebroken. Samenvattend kan men stellen, dat er vanaf 1870 een cesuur is. Dan wordt de looierij van nevenactiviteit het voornaamste middel van bestaan.
Na 1905 vindt er een extra versnelling in het industrialisatieproces plaats. Dit komt ook tot uiting in het aantal bewoners. Zo waren er in 1869 658 inwoners, in 1899 1252 en in 1909 1563. In de jaren dertig overstijgt het aantal Rijense inwoners dat van Gilze.
De verhuizing van het gemeentebestuur van Gilze naar Rijen vond plaats in 1961. Dit markeerde het slot van een ontwikkeling die een eeuw daar voor had ingezet.
In de late jaren vijftig en zestig werd de bebouwing aan weerskanten van de oude lintbebouwing sterk uitgebreid. Daarbij stuitte men aan de westkant al snel op de gemeentegrenzen. De structuur onderscheidt zich van die in Gilze in die zin dat men te Rijen diverse grote pleinen heeft gecreëerd, zoals het Raadhuisplein en het Burgemeester Sweensplein. Het grotere economische belang ten opzichte van Gilze wordt hierdoor onderstreept.

De leerindustrie is nog steeds een belangrijke werkgever. Ook de steenfabriek behoort nog altijd tot de trots van Rijen.

5.3. Gehuchten

Molenschot ontstond in een broekgebied. Van der Aa noemt het in 1843 een gehucht uit de negende eeuw, waarschijnlijk omdat de St. Anna kapel in die tijd in een oorkonde zou zijn genoemd. De plaatsnaam Molenschot werd in 1425 vermeld.
Het is een oorspronkelijk akkerdorp, later uitgegroeid tot kapelgehucht. De zestiende eeuwse kapel dateert uit de zestiende eeuw, maar wordt pas in 1614 officieel genoemd.
In 1852 werd Molenschot een van Gilze afhankelijk rectoraat, zodat de mis in de kapel kon worden gelezen. In 1855 werd Molenschot een zelfstandige parochie, waarbij de kapel tot de bouw van de kerk in 1887 bleef dienen als parochiekerk.
Hulten is een voorbeeld van een boshoevennederzetting. Hierbij ging men over tot een systematische ontginning van het bos. Te Hulten zijn archeologische vondsten gedaan uit de twaalfde eeuw. Het was een heerlijkheid die in 1368 werd verkocht aan Jan van Polanen, de heer van Breda. Het werd in 1913 een zelfstandige parochie. Een ander voorbeeld van zo'n lineaire ontwikkeling uit de periode 1000-1500 is de boshoevennederzetting Laareind.

Verhoven is mogelijk ontstaan als een randhoeve of "tenure" van de oorspronkelijke vestigingsplaats Gilze. Ook hier is een plaggenput met twaalfde-eeuwse inhoud teruggevonden. Het wordt ook genoemd als hoeve-akkergehucht. Dit is een ontwikkeling aan het einde van de middeleeuwen, waarbij grotere bedrijven opsplitsten. Door die opdeling is er vaak een T-vormig wegpatroon. Dat is hier het geval.
Valkenberg bestond in in ieder geval al in de veertiende eeuw. Het is een kasteelgehucht. Er werd in 1243 een overeenkomst gesloten tussen de eigenares, de abdis van Thorn en de heer van Breda. Hieruit blijkt, dat er voogdgeld betaald moest worden over de bezittingen, i.c. Valkenberg.
Voorts zijn er gehuchten die te plaatsen zijn als nieuwere vestigingen bij de oudere woonkernen, wat vaak te herkennen is aan de achtervoegsels. Voorbeelden hiervan zijn Biestraat, Berkeind en Weilenseind bij Gilze. Het betreft lineaire uitleg.
Heikant is een voorbeeld van een heidegehucht, zoals die in de periode tussen 1500 en 1800 ontstonden. Om rond te komen, moesten de inwoners het inkomen aanvullen met ambachtelijk werk.
Nerhoven, een gehucht iets ten noorden van Gilze, leek kort voor de Tweede Wereldoorlog een belangrijke brugfunctie te gaan vervullen.
In 1939 had men er een gemeentehuis gebouwd, terwijl men er tevens het burgervliegveld van die naam in aanbouw had. Maar de Duitse bezetters bliezen dit raadhuis in 1944 op. Door de grootschalige uitbreiding van het vliegveld die tussen 1940 en 1944 plaats vond werden Gilze en Rijen van elkaar gescheiden.

6. Stedebouwkundige typologie

6.1. Beschrijving van het gebied van bijzondere stedebouwkundige waarde

Te Rijen bevindt zich een groot gebied van bijzondere stedebouwkundige betekenis. Het gebied bestaat uit de as die door Rijen loopt, namelijk de Julianastraat, de Stationsstraat en de Hoofdstraat, uitgebreid met de Parallelweg, het Stationsplein, de Pastoor Gillisstraat en de Heistraat tot de eerste kruising. In dit gebied treft men een vermenging van functies aan, waarbij de bedrijfsfunctie visueel overheerst. Langs deze hoofdwegen en op de achterterreinen treft men een buitengewoon compleet overzicht van alle elementen die met de lederindustrie van doen hebben. Er is sprake van een industrielandschap, dat ondanks afbraak in de laatste jaren nog een grote mate van coherentie vertoont. Dit beeld wordt vervolledigd, omdat veel van de bestaande fabrieken functioneren voor het doel waarvoor de meeste rond 1900 zijn gebouwd en een hoofdmiddel van bestaan betekenen voor de inwoners van Rijen. Behalve industrieel-archeologische waarde heeft het gebied dus een toegevoegde sociaal-economische waarde.
Men vindt er de kleinschalige looierijtjes en de zeer grote leerbewerkingsbedrijven. Opvallend is het grote aantal zeer grootschalige bouw met hoog oprijzende fabrieksschoorstenen. De belangrijkste hiervan zijn De Adelaar, de Lederfabriek Fa. Gebr. v.d. Steen aan de Pastoor Gillisstraat. Bij de fabrieken horen woningen van zeer bescheiden formaat tot zeer groot. Er zijn eenvoudige rijtjes arbeiderswoningen aan de Tuinstraat en Julianastraat. Kleine directiehuizen- annex kantoorgebouwen, zoals bij de Pastoor Gillistraat 7-7A en Julianastraat 118, waar J. van Rooy in 1907 zijn lederhandel begon Grote directievilla's, namelijk tegenover het station op het Stationsplein 4-5 die van de lederhandel Seelen, op nummer 6 de villa van de fabriek De Adelaar.

6.2. Beschrijving waardevolle groep

De waardevolle groep omvat de kern van Molenschot. Het centrum hiervan is de zestiende eeuwse St. Annakapel. Daaromheen is een aantal gebouwen van diverse aard gegroepeerd. De kronkelende wegenstructuur met klinkerbestrating is reeds zeer oud. De omringende gebouwen bestaan uit boerderijen met bijbehorende houten schuren, zoals de oude boerderij aan de Broekstraat 1 en die aan de Veenstraat 7. Andere boerderijen die zich aan het begin van de uitwaaierende wegen bevinden zijn Veenstraat 12 en 17, Kapelstraat 6-8 en Schoolstraat 1 en 3. Daarnaast zijn er nog enkele woonhuizen, zoals Kapelstraat 11, en een winkel aan de Veenstraat 1. De markantste onderdelen van het gebied worden, naast de St. Annakapel, gevormd door de H. Annakerk, de pastorie. Het beeld van de oude kern wordt vervolledigd door de gave beelden en hekwerken.
Het geheel heeft zowel architectonische als stedebouwkundige kwaliteiten. Bovendien is de gaafheid van het geheel zeldzaam te noemen.

7. Karakterisering der objecten, bouwvormen en typen

7.1. Woonhuizen

In de gemeente Gilze-Rijen bevinden zich diverse typen woonhuizen. Het oudste type is het eenlaagse woonhuis onder zadeldak parallel aan de straat, zoals aan de Hoofdstraat 116-118.
De nokrichting blijft gehandhaafd in het volgende type, waarbij behalve zadeldaken ook mansardekappen voorkomen. De vormgeving en decoratie is vaak zeer rijk. Het schild aan de voorzijde is voorzien van leien in keperdekking, terwijl er dakkapellen van rijk versierd zink op zijn aangebracht. Deze huizen vindt men onder meer langs de Stationsstraat 6 en 5.
Tussen 1910 en 1930 werden er ook diverse huizen gebouwd met een plat dak en een dakschild aan de voorzijde, waarbij de gevel aan een zijde hoger is opgetrokken, zoals aan de Hoofdstraat 108 en de Rijksweg 119.
In de jaren twintig werden zeer veel huizen gebouwd met mansardekappen, waarbij de nok loodrecht op de straat staat. Achter de huizen bevinden zich aangebouwde schuren, die iets lager zijn en eveneens van mansardedaken zijn voorzien. De daken zijn voorzien van tuile du Nord of kruispan. Een enkele keer heeft men gekozen voor een dakbedekking met zwarte asbestleien. De vensterdorpels zijn vaak voorzien van gevlamd groen geglazuurde baksteen.
De lateien zijn van granito. Deze zijn meestal gedecoreerd met verdiept aangebrachte diamantkopjes aan weerszijden of rood gekleurde streeppatronen. De topgevel is voorzien van decoratie als sierkogels of obelisken. Naast de gebruikelijke vrijstaande woningen worden nu ook korte rijen gebouwd.
In de jaren dertig wordt er veel aan villabebouwing gedaan. De daken van deze panden zijn vrijwel allemaal voorzien van Romaanse pannen in diverse kleuren, zoals groen, bruin, donkerroze, terracotta en zwart. Pastoor Gillisstraat 20 is één van de vele te noemen voorbeelden. Er zijn concentraties van deze villa's te vinden aan de Tuinstraat en het Burgemeester Sweensplein.
Een decoratievorm die bij veel van de topgevels van de huizen tussen 1900 en 1940 is toegepast, is het aanbrengen van een smeedijzeren windvaan of sierdecoratie. Enkele keren wordt hierin ook melding gemaakt van het bouwjaar van het betreffende pand, zoals aan de Julianastraat 82 uit 1939.

Gilze

In Gilze vindt men vele gave woonhuizen, met name tamelijk grote villa's.
De weduwe van burgemeester W.J. Mol liet in 1892 een grote Neo-Renaissancevilla bouwen aan het Bisschop de Vetplein 1.
Sommige van de huizen zijn te identificeren als de woningen en paraktijkruimtes van artsen. Dit is het geval bij Nieuwstraat 20, een rijke villa uit 1909. In de topgevel bevindt zich een klein tegeltableau van een slang die zich om een spiegel windt.
Op de hoek van de Oranjestraat 6 en de Abdis van Thornstraat staat een grote sobere artsenvilla uit 1951. Aan de Nieuwstraat 77 staat een monumentale villa uit ca. 1955. Boven de centrale entree met kanteelachtige bekroning is een groot glas-in-loodvenster geplaatst met een voorstelling van gemeentewapens, een man en een vrouw.
Naast deze villabouw is er op kleine schaal gebouwd voor de arbeiders. Noemenswaard zijn met name de blokjes huizen aan de Burgemeester van Poppelstraat. Deze zijn gebouwd voor de schoenmakers van de schoenfabriek Jagil en dateren uit ca. 1925.

Rijen

Er werd op kleine schaal voor de arbeiders gebouwd. Een voorbeeld hiervan is het rijtje huizen aan de Tuinstraat 25-31. Dit was in opdracht van de fabrieksdirecteur; de gemeente hield zich zoals gezegd afzijdig van de sociale woningbouw tot na de Tweede Wereldoorlog.
Langs de Hoofdstraat staan enkele twee- en drie-onder een kapwoningen, die bijzonder rijk zijn gedecoreerd met reliëfs en torentjes. In 1920 is dat aan de Hoofdstraat 23-25 gebouwd. Nog luxueuzer zijn de panden op 35-39.
Er zijn nog grote villa's over, al heeft de Tweede Wereldoorlog het aantal verminderd. Het zijn vrijwel altijd directievilla's. Aan de Stationsstraat 6 staat er één in Cottagestijl. Aan het Stationsplein 6 staat de directievilla van De Adelaar, gebouwd in de stijl van de Amsterdamse School. Deze villa is gebouwd in 1929. Daarnaast, op nummer 4-5, staat de villa van de directeur van de Leerhandel Seelen. Dit pand werd in 1933 ontworpen door de locale architect Adrianus Aarts. Deze architect heeft tussen 1931 en 1957 tientallen panden ontworpen, die beeldbepalend zijn voor Rijen. In dit pand zijn

zowel kenmerken van Amsterdamse School als Zakelijkheid aanwezig. Eenvoudiger directievilla's uit de jaren dertig treft men aan in de Tuinstraat, de Pastoor Gillisstraat en de Julianastraat.
Het Burgemeester Sweensplein wordt aan twee zijden omzoomd door villa's en grote twee-onder-éénkapwoningen in de stijl van de Delftse School. Ook deze woningen zijn ontworpen door A. Aarts.

7.2. Boerderijen

Alle oude boerderijen in deze gemeente zijn langgevelboerderijen.
In Molenschot bevindt zich de als café in gebruik zijnde hoeve van het langgeveltype. Dit Rijksmonument is gesitueerd aan de Broekstraat 1.
Opvallend in een kom gelegen is de vorig jaar gerestaureerde langgevel aan de Wethouder van den Wildenbergstraat 38-40. De kern van deze witgepleisterde boerderij is mogelijk zeventiende-eeuws.
Bijzonder en gaaf is de laat achttiende-eeuwse boerderij aan de Prinsenhoef 12.
Er zijn nog vrij veel boerderijen die beschikken over de bijbehorende Vlaamse schuur. In een aantal gevallen hebben deze schuren de tand des tijds goed doorstaan en zijn in gave vorm te zien, met houten opbouw en rieten dak: in andere gevallen zijn de schuren vrijwel nieuw opgetrokken. De oudst gedateerde is te vinden aan de Kerkstraat 33. Het is een Rijksmonument uit 1647. Het was in gebruik als schuur van de "oude pastorie". Aan de Vossenberg 7 en de Bavelseweg 3 kan men deze schuren ook vinden. Behalve schuren vindt men in dit landschap ook grote hooibergen onder een golfplaten dak op vier palen. Deze zijn overigens van recentere bouw, maar geven goed het belang van het weidegebied aan. Op het erf van de Kerkstraat 33 staat een ijzeren groentekas uit ca. 1920. Deze kas uit de omgeving van Breda staat vanaf 1970 op deze plaats.
Een opvallend kenmerk van de boerderijen is, dat zeer vele zijn voorzien van een stoepje. Dit kunnen vierkante of honingraattegels zijn, meestal in de kleuren wit, rood en donkergrijs. Men ziet deze tegels bijvoorbeeld aan de Molenschotsedijk 2-4 en 3.
Naast deze boerderijen treft men nog enkele landarbeiderswoningen aan zoals de Biestraat 11: eenvoudige huizen met zesruitsschuifvensters en een aangebouwde schuur.
Op het eerste gezicht lijkt het woongedeelte van de Josephinehoeve aan de Alphensebaan 21-23 aan dit beeld te voldoen. Het is echter een deel van een landgoed dat in 1849 door prins Frederik werd verkocht. Een deel van de grond werd ontgonnen, een deel gebruikt voor de jacht door de heer die af en toe in het huis vertoefde. Een verwijzing naar dit heerlijke gebruik bestaat nog uit het sterk verbouwde koetshuis.
Behalve de eenvoudige langgevelboerderijen verschenen er in het laatste kwart van de vorige eeuw nieuwe typen. Er zijn nog enkele voorbeelden van het kortgeveltype in Eclecticistische stijl, waarbij de lijstgevel aan weerskanten is afgeschuind of van in- en uitzwenkende zijden is voorzien. De rijkste uitvoering hiervan dateert uit 1876 en is te vinden aan de Versterstraat 11. De voormalige hofstede is voorzien van stijlvol koetshuis.
Een ander type dat in deze tijd ontstaat is de langgevelboerderij, waarbij het woonhuis in tegenstelling tot het stalgedeelte van decoratie is voorzien. Een goed voorbeeld uit ca. 1870 ligt aan de Alphensebaan 55. Het Eclecticistische woonhuis beschikt over een gaaf interieur met Art Deco elementen uit ca. 1925.
Een ander voorbeeld met een bakstenen pilastergevel aan Horst 56 is gebouwd in 1895.
In de jaren twintig van deze eeuw worden de eenvoudige langgevelboerderijen net als de woonhuizen, voorzien van een mansardekap. Een voorbeeld is te vinden aan de Venneweg 6. Ook de kortgevelboerderijen worden van een mansardekap voorzien. Een enkele keer ziet men naast de boerderij een stal met dezelfde kap en vormgeving in Overgangsstijl, zoals bij Horst 62.
In de jaren dertig werden er veel boerderijen gebouwd, waarbij het woonhuis nadrukkelijk voor het stalgedeelte is geplaatst, of in vormgeving als langgevel evenzeer het rijke villatype met stijlelementen uit de Zakelijkheid en de Amsterdamse School evenaren. De gaafste voorbeelden treft men aan de Biestraat 11 en Veenstraat 7.
In Gilze-Rijen zijn na de Tweede Wereldoorlog vele boerderijen na verwoesting herbouwd. Als type heeft men gekozen voor het kop-hals-romp-type, waarbij stal en woonhuis verbonden zijn door een kleiner tussengedeelte, of voor een bestaand type kortgevel, waarbij de achterliggende schuur boven het woonhuis oprijst maar met het woonhuis verbonden blijft. Een aantal van deze boerderijen is, behalve aan de rode pannendaken, te herkennen aan de Wederopbouwtegel. Deze tegels zijn voorzien van een reliëf van een leeuw die uit de vlammen oprijst en een jaartal. Voorbeelden zijn Nerhoven 25 en Hultenseweg 8 uit 1947.

7.3. Industriële gebouwen

Gilze

In Gilze vindt men restanten van de vroegere industriële bebouwing. Alle objecten in deze categorie staan leeg of hebben een andere bestemming gekregen.
Het oudst gedateerde gebouw is terugliggend gesitueerd bij de Nieuwstraat 113-113 A. Het is de Maalderij 't Stoom uit 1888, nu onderdeel van een loodgietersbedrijf.
De leerlooierij achter de Kerkstraat 51 en die aan de Versterstraat zijn omgebouwd tot appartementen. De leerlooierij aan de Nieuwstraat 13 A is uitgebrand. Op nummer 27 A van diezelfde straat vindt men een opvallend rijk versierd leerlooierijgebouw, dat nu dienst doet als kantoor van de plaatselijke V.V.V.
Aan de Nieuwstraat 51-51A bevindt zich een verbouwd kantoor in Neo-Renaissancestijl met een lange bedrijfsaanbouw voor de schoenmakerij, van rond 1915.
Het gaafste gebouw dat herinnert aan de leerindustrie is de vroegere schoenfabriek Jagil aan de Nieuwstraat 49. Deze bevindt zich achter het hiervoor besproken gebouw. Het naoorlogse bedrijfspand heeft boven de hoofdingang een groot glas-in-lood raam, voorstellende St. Crispijn aan de arbeid. In dit gebouw, waar nu een bloemist huist, is ook een kroepoekfabriek gevestigd geweest.
Enkele opvallend grote braakliggende terreinen duiden op de vroegere locatie van schoenfabrieken, die in de afgelopen jaren zijn afgebroken.

Twee van de drie korenmolens die Gilze rijk was zijn nog voor de Tweede Wereldoorlog afgebroken. Aan Geren 26, op de hoek van de Molenstraat, vindt men een tot woning omgebouwde schors- annex graanmolen uit 1903. Het betreft de molenromp, want wieken en kap zijn verdwenen. Het aangebouwde pakhuis is gebouwd in de vroege jaren dertig.
Aan de Lange Wagenstraat 14 staat de vroegere meelfabriek/ maalderij uit de late jaren dertig. Naast dit witgeschilderde pand staat op nummer 18 het eveneens gewitte Zakelijke gebouw van de zuivelfabriek uit ca. 1940.
Tussen 1870 en 1925 zullen de objecten gebouwd zijn die toebehoord hebben aan de broodbakkerij van de Gebrs. Kools aan de Nieuwstraat 53.

Ten zuiden van Gilze vindt men de steenfabriek aan de Alphenseweg 19. Het gebouw heeft een zadeldak, een lichtbeuk met lessenaardaken en een grote bakstenen fabrieksschoorsteen. Ouder dan dit gebouw uit 1920-1930 zijn de twee droogloodsen, waarvan een een lengte heeft van tenminste honderdvijftig meter. Het productieproces vindt nog altijd plaats door middel van een ringoven.

Rijen

De plaats Rijen is daarentegen bijzonder rijk aan industriële bebouwing. Net als in Gilze echter treft men er grote leegstaande terreinen aan of juist opvallende gebieden met nieuwbouw, waar tot voor enkele jaren nog fabrieken floreerden.
Tot de afbraak in 1972 heeft er aan de Hoofdstraat 147 een ronde stenen bergkorenmolen gestaan uit 1900. Deze molen kon behalve voor het malen van graan ook gebruikt worden voor het malen van schors, zoals dat gebruikt werd in de leerlooierij. Na de sloop zijn onderdelen gebruikt voor de restauratie van de molen te Raamsdonkveer.
Verdwenen zijn ook de vele markante windmolens, die tussen 1900-1910 op het dak van de leerlooierijen werden gemonteerd. Met deze windmolens kon men het voor de nijverheid benodigde water uit de grond oppompen. Maar in tegenstelling tot Gilze treft men in Rijen nog wel vele leerlooierijen en samenhangende industrie aan. Het merendeel van deze objecten ademt nu een zeer sobere sfeer. Hierbij moet bedacht worden, dat de meeste looierijen vroeger voorzien waren van windveren en makelaars met rijk gesneden decoratie.
De leerlooierijen zijn herkenbaar aan de bakstenen onderbouw, het "nathuis". In dit gedeelte werden de huiden ontvleesd en gelooid in putten. De bovenzijde van het gebouw, het "drooghuis", bestaat uit horizontale scharnierende houten planken. Door deze luiken open te zetten konden de huiden drogen. Het gaafste is dit zichtbaar bij de kuipzoolleerlooierij van de firma Boemaars aan de Hoofdstraat 117. Dit systeem is voorts onder meer te zien bij de voormalige fabriek De Adelaar. Het is een onderdeel van het complex, waarvan de oudste onderdelen rond 1900 gebouwd zullen zijn. A. van Wezel startte er in 1922 de vachelederfabriek met de naam De Adelaar. In Rijen vindt men nog vele kleine leerlooierijtjes met zo'n houten drooghuis. Een variant op dit gebruikelijke type vindt men aan de Heistraat 3-5. De Lederfabriek G.B. Seelen & Zn heeft in de bovenbouw grote ronde ijzeren ramen die gekanteld geopend kunnen worden.
Tot de meest markante leerfabrieken behoort die van H. Coremans B.V. De oudste onderdelen van dit complex aan de Hoofdstraat 1-3 dateren uit ca. 1900. Deze fabriek beschikt nog over de hoge fabrieksschoorsteen. Deze schoorstenen tref-

fen we ook onder meer aan bij de fabrieken aan de Stationsstraat 38-40, bij de Hoofdstraat 77, nummer 83, Julianastraat 36 en bij de Pastoor Gillisstraat 7-7A.
Op het achterterrein van de Stationsstraat staat op nummer 8-10 een zeer grote leerfabriek, waarvan de hoofdmassa dateert uit 1906. Dit was het gebouw van de N.V. Nederlandse Stoomlederfabriek. Naast en achter het gebouw bevinden zich meerdere zeer grote fabrieksgebouwen, die zich uitstrekken tot de Laagstraat, waarvan één met hoge schoorsteen.
Aan de Julianastraat 36 staat een zeer groot gebouw, dat toebehoorde aan de N.V. Lederfabriek Noord-Brabant, afgekort tot de "Noord-Brabander". Het oudste nog bestaande onderdeel is de watertoren, een markante toren met siermetselwerk. Dit is het overgebleven deel van de in 1911 naar ontwerp van architect P. Aarts gebouwde fabriek, die in 1943 werd verwoest. In 1948 werd de fabriek herbouwd. Het laat Zakelijke ontwerp is van Ir. Out.
In 1912 startte de lederfabriek van de Gebroeders Van der Steen aan de Pastoor Gillisstraat 7-7A.
Achter de woningen aan de Tuinstraat bevindt zich op nummer 16 een fabriek, die in 1913 begon als vachezoollederfabriek van de Gebroeders Theeuwes. De fabriek werd gedeeltelijk verwoest in de Tweede Wereldoorlog en kort nadien herbouwd. Dit grote vijflaagse gebouw heeft een betonskelet, dat men zichtbaar heeft gehouden.
Er zijn weinig fabrieken die duidelijk tot een stijl behoren. Een fabriek met elementen van de Amsterdamse School is de voormalige vachezoollederfabriek van de firma W. Mallens. Dit gebouw uit 1925 staat aan de Tuinstraat 33.

Bij een enkele fabriek bevinden zich nog betonnen looiputten, zoals aan de Hoofdstraat 117 en bij De Adelaar aan het Stationsplein 10. Men vindt ze ook bij de Chroomlederfabriek van de Gebrs. Roovers, een kleine looierij uit ca. 1910 aan de Parallelweg 20.
De bijbehorende kantoren onderscheiden zich van de fabriek doordat ze meestal van enige decoratie zijn voorzien. De ramen zijn tot halverwege versierd met de emblemen van de fabriek door middel van geëtst glas. Dit heeft men gedaan bij het kantoor van De Adelaar, dat van de Gebrs. Van der Steen aan de Pastoor Gillisstraat 7-7A en dat van Hoofdstraat 77 van de firma A. en C. van Gorp.
Een andere decoratie is te vinden aan het kantoor aan de Stationsstraat 4 van de N.V. Stoomlederfabriek H.J. Aarts. In het gietijzeren voordeurrooster zijn ossekoppen aangebracht.
Behalve leerlooierijen zijn er andere gebouwen die met de leerindustrie te maken hebben, zoals de schoenfabriek Jochie aan de Vincent van Goghstraat 15. Behalve dit gebouw uit ca. 1960 staat er aan dezelfde straat op nummer 17 de Tuig- en Technisch Leder fabriek Jagea. Op nummer 25 staat de voormalige tuiglederhandel van Coremans.

Aan de Wilhelminastraat 4-6 bevindt zich het in slechte staat verkerende gebouw van de Coöperatieve Stoomzuivelfabriek "De Hoop" met dienstwoning. Het werd in 1898 voor dit doel gebouwd en in 1926 verlaten omdat het te klein was geworden. De opvolger, die werd gebouwd in de Pastoor Gillisstraat, is inmiddels al geheel gesloopt.

Op de hoek van de Julianastraat en de Rijksweg ligt het grote complex van de vroegere Electrische Werktuigenfabriek. Een deel van de gevel, waarachter de vernieuwde sheddaken zich uitstrekken, is nog de originele uit 1908.

Ten westen van Rijen ligt de steenfabriek De Vijf Eiken, aan Vijf Eiken 6,7 en 8. Het merendeel van de bedrijfsgebouwen is vrijwel nieuw. Er staat een opvallend gebouw met ontluchtingstorentje uit 1876. Dit is de oude smederij. Uit dezelfde tijd dateert de timmerwinkel, een eenvoudig gebouw onder hoog zadeldak. Bij de ingang staat een gerestaureerd wagonnetje op een stukje smalspoor. Naast de fabriek staat een fabrikantenvilla uit 1939.

7.4. Openbare gebouwen

Als gemeente, gesitueerd aan een aantal belangrijke doorgangswegen, vindt men er enige herbergen of wegrestaurants. De meeste hiervan zijn nog steeds in gebruik.
Dat is niet meer het geval bij een van de oudste, prachtig gelegen tussen bomen aan de Chaamseweg 21. Het van de traditionele houten veranda voorziene pand is rond 1900 gebouwd.
Wel in gebruik is het hotel-restaurant "De Herberg" aan de Rijksweg 202. Dit tweelaagse pand met afgeschuinde hoektopgevel dateert uit ca. 1925 en komt qua uitvoering sterk overeen met café 't Hoekske verderop aan de Rijksweg uit 1926.
In enkele gevallen had men het boerenbedrijf met de horeca vermengd, zoals aan de Oosterhoutseweg 55. Dit bedrijf is na de oorlog geheel herbouwd in 1947. De voorganger van deze boerderij stond er in ieder geval al vanaf de achttiende eeuw en herbergde ook een brouwerij.

Gilze

Het opvallendste openbare gebouw van Gilze is het voormalige gemeentehuis aan de Nieuwstraat 22. Het pand was oorspronkelijk gebouwd als patronaat. In 1921 werd het door de timmerman-aannemer verbouwd voor de functie die het tot 1939 vervulde. Het is nu in gebruik als tentoonstellingsruimte.

Aan de Nieuwstraat staat ook het grote hotel De Kronen, gebouwd in de late jaren dertig.
In Gilze vindt men nog enkele oudere winkelpuien.
Aan de Korte Wagenstraat 20-22 is de etalage van een tot woning verbouwde winkel omlijst door lichtblauw geglazuurde baksteen. De pui dateert uit ca. 1920.
Een winkel-woonhuis uit ca. 1935 in de stijl van de Delftse School treft men in gave vorm aan de Molenstraat 57.

Rijen

Te Rijen vindt men het station, dat tussen 1915 en 1916 werd gebouwd ter vervanging van het eerste dat door brand was verwoest.
De aanwezigheid van een station trok andere bebouwing aan, zoals het Stationskoffiehuis, dat rond 1900 zal zijn gebouwd. Verderop, op nummer 17, vindt men een voormalig hotel uit ca. 1915.
Ook in Rijen zijn nog enkele oudere winkelpuien te vinden. Aan de Hoofdstraat 32 is een lijstenmakerij gevestigd, uitgevoerd in de overgangsstijl van ca. 1920.
Een gaaf en bijzonder woon-en winkelpand aan de Stationsstraat 2, een kapperszaak, behoort met het parabooldak tot de Amsterdamse School.
Aan de Dongenseweg 2 bevindt zich een kruidenierswinkel uit ca. 1930. Het interieur met kastjes, granito toonbank en tegelbevloering is nog volkomen intact.

Aan de Tuinstraat 15 staat een lagere school uit 1919, naar ontwerp van de architecten W. en J. Oomen. In de centrale topgevel van de St. Jozefschool bevindt zich toepasselijk een klein beeldje van de heilige Jozef.
Het gemeentehuis aan het Raadhuisplein 1 is in 1961 gebouwd naar ontwerp van Siebers en Van Dael. Het is een groot gebouw met een geknikt L-vormige plattegrond met een rijzige klokketoren. De gevels zijn gedecoreerd met figuratieve reliëfs van Paul Gregoire. Het gemeentehuis is gesitueerd aan een groot rechthoekig plein met gazon en een fontein.

Molenschot

Het oudste openbare gebouw van Molenschot dateert uit ca. 1910 en ligt aan de Schoolstraat 34. In de topgevel leest men het opschrift: "R.K. Tuinbouwvereeniging St. Anna".
In de eerste helft van de jaren vijftig is er aan de Kapelstraat 5 een lagere school gebouwd, de Rietakker. Het gebouw diende tevens als patronaat. Rond 1950 is de winkel aan de Veenstraat 1 met garage verbouwd. Het eenvoudige eenlaagse gebouw onder zadeldak voegt zich in de bestaande bebouwing.

7.5 Kerkelijke gebouwen

Gilze

Het oudste gebouw dat zich zowel laat plaatsen in de agrarische sector als in de categorie van de kerkelijke gebouwen is de schuur van de "oude pastorie". Dit Rijksmonument aan de Kerkstraat 33 heeft muren van baksteen en hout dateert uit 1647.
De kerk St. Petrus Banden werd al vermeld in 1236. De kerk werd na verwoest te zijn herbouwd in 1615-1617 en vergroot in 1882 en 1933. De spitsboogvensters in het hoofdschip en de dwars- en zijbeuken hebben natuurstenen traceringen. De in 1944 getroffen toren werd herbouwd in 1952. De massieve vierkante toren domineert de omgeving. Thans is het een neo-hallekerk van het Haagse type. In de noordgevel bevindt zich een ingemetselde grafzerk van pastoor Petrus van Dijk, overleden in 1844. Achter de kerk vindt men het kerkhof. De oudste zerk dateert uit 1911 en is van het type "boomstamkruis". Daarnaast is er een flink aantal bewerkte zerken met kruisen van de weldoeners van de kerk. De pastorie is te vinden aan het Bisschop de Vetplein 10. Het grote sobere gebouw uit 1947 is de vervanger van de vorige, die eveneens op deze plek gesitueerd was.

Tot 1946 stond er op de hoek van de Alphensebaan en de Kerkstraat een boerderij, die de oude pastorie werd genoemd en lag bij de vroegere schuurkerk in het gehucht Bolberg.
Als herinnering werd hier een eenvoudig Mariakapelletje gebouwd.

Rijen

De huidige kerk van de H. Maria Magdalena is in 1906 gebouwd in Neo-Gotische stijl door J. van Groenendael. De grote kerk aan de Hoofdstraat 60 bevat nog enige oorspronkelijke vensters en glas-in-loodramen van Max Weiss, ter vervanging van de ramen die in de Tweede Wereldoorlog waren gesneuveld. Het interieur is sinds 1963 gewit en sterk versoberd.
Achter de kerk bevindt zich het kerkhof.
Dit is rond 1900 nieuw aangelegd, omdat men de grond voor de te bouwen kerk, en dus ook het kerkhof, wilde ophogen tot het niveau van de Hoofdstraat. Dit heeft tot gevolg gehad, dat vooral de kerk visueel gezien op een terp lijkt te liggen, terwijl de tuin van de pastorie opvallend laag ligt. Het belangrijkste grafmonument dateert uit 1933 en is gesigneerd door Gerard van Aalst. Het is een ruim twee meter hoge steen met een bronzen reliëf, voorstellende een scène uit Ezechiël 37.
De pastorie op nummer 58 is een voornaam gebouw uit 1927.
Eveneens aan de Hoofdstraat bevindt zich een Mariakapel uit ca. 1945, die stilistisch herinnert aan het Scandinavische traditionele bouwen.
H. Koldewey was de architect van de in 1962 gebouwde kerk aan de Nassaulaan 62. Dit gebouw, een exponent van zijn tijd met veel beton en gewassen grind, doet nu dienst als bibliotheek.

Molenschot

In het gehucht Molenschot vindt men de St. Annakapel. Het Rijksmonument is een eenbeukig gebouw uit de vroege zestiende eeuw met spitsboogvensters en een klokketorentje. Het gebouw aan de Kapelstraat 2 is in 1960 gerestaureerd en trok veel bezoekers als bedevaartsoord. Voor de kapel staat een wit stenen beeld op een sokkel van de Heilige Anna met Maria als kind. De kapel zelf is omringd door een hekwerk. Op het terrein is een klein kerkhof. Het opvallendste element hiervan is een Neo-Gotisch Calvariekruis met aan de voet een kruisafname, vrij naar Rubens. Het kruis uit ca. 1885 is uitgevoerd in gietijzer. In het aangrenzende Oosterhout bevindt zich een vrijwel identiek kruis.

De H. Annakerk aan de Kapelstraat 1 werd door J.J. van Langelaar gebouwd in 1887. Het is een kruiskerk met westtoren en dakruiter. De kerk werd in 1953 uitgebreid met twee zijbeuken. Het interieur is nog volledig gaaf en is in Neo-Gotische stijl uitgevoerd. Koortribune, preekstoel, biechtstoel en altaren zijn in donker eiken gebeeldhouwd. Zowel de kerk als de pastorie zijn voorzien van een ijzeren sierhek. Voor de kerk staat een uit 1929 daterend wit stenen Heilig Hartbeeld op sokkel. De pastorie op nummer 3 is in 1879 gebouwd.

Hulten

De architect J. Bunnik bouwde in 1952 de H. Gerardus Majellakerk aan de Rijksweg 24 A. De toren met grote bolpiron is van grote afstand zichtbaar. De grote pastorie op nummer 24 zal eveneens in 1952 zijn gebouwd.
Op een afstand van de kerk, aan de Broekdijk, ligt het kerkhof.

In de buurtschap Verhoven, aan de Bavelseweg 3, bevindt zich een kleine kapel uit 1946. Deze is gebouwd ter ere van de Onze Lieve Vrouw van Altijddurende Bijstand. Zij is gebouwd als votiefkapel op de plaats waar zich in de Tweede Wereldoorlog een schuilkelder bevond.

Valkenberg

Op het landgoed Valkenberg bevindt zich een kelder van een geheel andere aard. Het betreft hier namelijk een bakstenen grafkelder onder een heuvel. In deze kelder, die nu ontruimd is, waren twee dames begraven die respectievelijk in 1812 en 1847 waren overleden.

7.6 Kastelen en landhuizen

Mogelijk heeft er in Hulten een kasteel gestaan. Daar is echter niets meer van te traceren.

Op het adres Valkenberg 3 bevindt zich het landgoed met landhuis van diezelfde naam. Het pand bevat waarschijnlijk een oudere kern, maar de huidige gepleisterde gevel van Eclectische signatuur dateert uit 1887 en 1895. Aan de achterzijde bevindt zich een grote aanbouw uit de jaren vijftig. Het interieur bevat een aantal laat negentiende eeuwse schouwen en stucplafonds met naturalistische bladmotieven. Op het terrein bevinden zich zorgvuldig vormgegeven bijgebouwen, zoals een manege met dennehout in sierpatronen. Op het terrein bevinden zich ook pachtboerderijen. De oudste dateert uit 1815. De voormalige boerderij op Valkenberg 2 heeft een grote stal die aan de voorzijde is voorzien van hout in sierpatroon. Op Valkenberg 4 staat een woonhuis met bijgebouw uit ca. 1900. De rode baksteen wordt afgewisseld met grijze baksteen in siervorm. Tenslotte staat op Valkenberg 6 een modelboerderij uit 1914, met twee bijgebouwen en een baksteen waterput onder afdak.
Het landgoed omvat een gebied van 180 ha. Dit landgoed ligt in de zuidwestelijke hoek van de gemeente en grenst aan de landgoederen Honsdonk en Luchtenberg in de aanpalende gemeenten.

7.7. Infrastructurele en waterstaatswerken

In het buitengebied van Gilze-Rijen liggen nog enige brandkuilen of brandputten. Dit water werd benut als bluswater of ter drenking van het vee. Deze meestal rechthoekig gegraven plassen water bevinden zich op tweesprongen, zoals bij Prinsenhoef en Middelbroeken. Een enkele heeft, vanwege de vorm van het terrein, een driehoekige vorm. Dit is het geval bij Omloop. Na de Tweede Wereldoorlog zijn de meeste gedempt.

7.8. Militaire objecten

Er is een groot aantal militaire objecten, waarvan een aantal zichtbaar is vanaf de openbare weg. Het grootste militaire terrein is de Vliegbasis. Deze wordt ingesloten door de Rijksweg, de Langenbergseweg, de A58, de Broekstraat en de Heideweg. Langs deze wegen ziet men met name de vele betonnen wachthuisjes, die aan de rand op een aarden verhoging zijn opgesteld. Deze dateren uit de periode 1975-1985. Bij de landingsbaan staan ook een zevental betonnen hangars, met een paraboolvormige doorsnede en een uitwendige stalen versterking. Deze zijn in 1975-1976 gebouwd.
Andere elementen die zichtbaar zijn vanaf de weg zijn de ca. 10 meter hoge betonnen damwanden, die aan een zijde van een begroeide aarden wal zijn voorzien. Achter op het terrein is een grote betonnen commandobasis en een vluchtleidingstoren. Aan de zijde van de Rijksweg staan daarentegen enkele gebouwen, die in stijl zijn aangepast aan de boerderijen in de omgeving. Op de grond is in de Tweede Wereldoorlog een groot rond moederkompas aangebracht. Dit werd door de Duitse vliegers gebruikt ter oriëntatie in de Tweede Wereldoorlog. Het is een bak van ca. 7 meter doorsnede in een bosperceel en verkeert nu in slechte staat. Al deze objecten bevinden zich op de vliegbasis.
Een ander, semi-openbaar militair terrein is te vinden aan de Prinsenbosch. Zoals de naam al aangeeft bevindt het zich op de rand van het Prinsenbos. De nummers 2 tot en met 52 en 1 tot en met 51 lijken op afstand boerderijen en villa's. Deze indruk wordt nog versterkt omdat het gebied niet afgegrendeld is. Deze gebouwen zijn, op enkele dienstwoningen na, allen in gebruik bij het leger. De gebouwen met hoge zadeldaken en ruiten in kleine roedenverdeling zijn verspringend en op verschillende afstanden van de weg geplaatst. Het hoofdgebouw op nummer 45 is het hoogste en voorzien van een kleine toren. Hierin zijn schuilkelders gevestigd. Dit gebouwencomplex werd in 1941-1942 gebouwd door het Duitse leger.

7.9. Artefacten

Er zijn bijzonder veel huizen en boerderijen die zijn voorzien van terracotta of polychroom geglazuurde tegels met de afbeelding van Maria met Kind. Deze zijn aangebracht als dank, dat het betreffende pand en de bewoners in de Tweede Wereldoorlog gespaard zijn gebleven.

Op de splitsing bij Nerhoven staat een kruisbeeld. De wit stenen Christus met doornenkroon is bevestigd aan een houten kruis.

Gilze

De voortuinen van de voornaamste woonhuizen zijn voorzien van ijzeren sierhekwerken met een eenvoudige vormgeving, zoals bij de Nieuwstraat 20.

Rijen

Er zijn diverse ijzeren sierhekwerken aangebracht voor de rijkere woonhuizen en voor de ingang van fabriekscomplexen, zoals aan de Pastoor Gillisstraat 7-7A.
Van de woonhuizen moeten de hekwerken bij Hoofdstraat 23-25 en 35-39 genoemd worden. Bij de pastorie aan de Hoofdstraat 58 bevindt zich eveneens een sierhek.

Op het terrein van het landgoed Valkenberg bevindt zich een grote zandstenen tuinvaas, mogelijk achttiende eeuws. Voor het landhuis bevinden zich nog de resten van het rond 1900 aangelegde rosarium.

7.10 Groenelementen

Langs de meeste oude wegen staan eiken.
In de bosgebieden domineren de grove dennen en de eiken. In het Nieuw Bos bij Valkenberg treft men ook nog veel larixen aan.
Er is nog een aantal boerderijen met de oorspronkelijke erfbeplanting. Deze bestaat met name uit snoeilindes, beuken, wilgen en erfafscheidingen door middel van ligusterhagen, elzenhagen en knotwilgen. Enkele boerderijen beschikken nog over een kleine boomgaard met hoogstammige fruitbomen, of over walnootbomen. De dikste lindeboom is te vinden op het erf van de Versterstraat 20. Deze heeft een omtrek van drie meter. De Tweede Wereldoorlog heeft de bomenstand evenmin goed gedaan: zo vindt men bij de boerderij met de naam Vijf Eiken nog maar één eik. De 3,5 meter dikke beuk en de diverse grote lindes vormen een scherp contrast met de kleine landarbeiderswoning aan de Alphenseweg 21.
In veel van de particuliere tuinen staan grote magnolia's. Men treft er ook diverse grote kastanjes. De grootste hiervan treft men aan achter het pand Bisschop de Vetplein 1/Nieuwstraat 1, deze hebben een omtrek van 3.25 m. De hooggelegen achtertuin sluit aan bij de parkaanleg die zich hier achter uitstrekt. In dit parkje met de naam Mollebos treft men vooral beuken en kastanjes aan.
De dikste bomen treft men aan in de pastorietuin te Gilze: daar staan twee beuken met een omtrek van vier meter.

Een belangrijk groenelement vormt de tuinaanleg en het bos van het landgoed Valkenberg. De aanleg van dit terrein dateert uit de periode 1772-1804, toen Benjamin van der Borch het bezat. In 1792 liet hij een tuin in Engelse stijl aanleggen met twee bijbehorende vijvers. Bij de tuinaanleg vallen de vele grote rhododendrons op, naast de vele dikke beuken en andere loofbomen. Markant is de dubbele rij beuken die de van klinkertjes voorziene hoofdweg omzomen. Op het terrein bevinden zich diverse eiken van 3,5 meter omtrek, een hulst van zo'n zes meter hoogte, forse linden en taxusbomen.

PROVINCIE NOORDBRABANT. GEMEENTE GILZE en RIJEN.

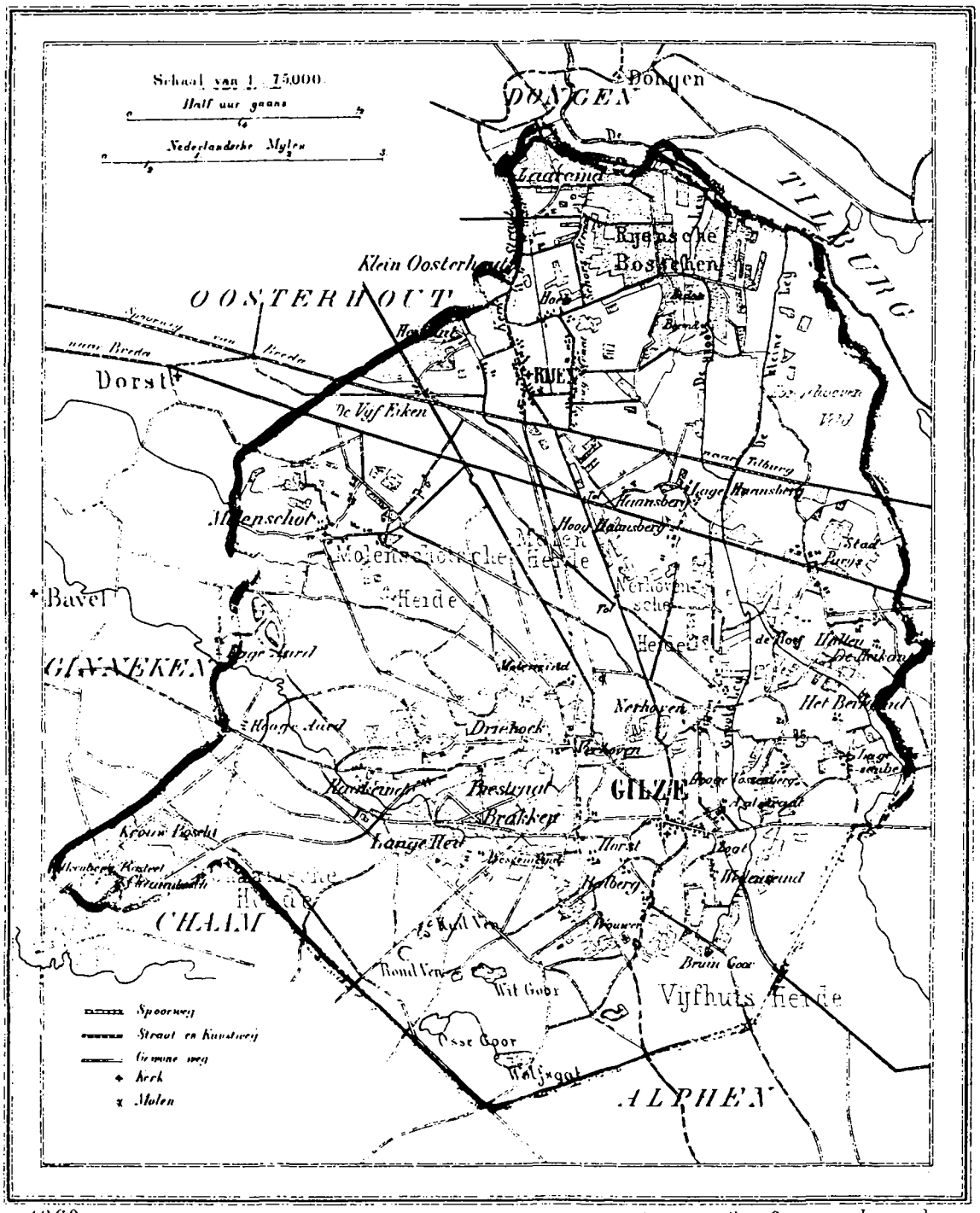

1869. Uitgave van Hugo Suringar te Leeuwarden

7749 Branders 2759 Inwoners.

Kuyper, J., Gemeente atlas van de provincie Noord-Brabant.
Groningen 1982 (1865) Toestand in 1869.

Historische Atlas Noord-Brabant - Chromotopografische Kaart des Rijks 1:25.000. Deventer 1989.
Gilze-Rijen, toestand ca. 1900.

Geudeke, Drs. P.W., Grote Topografische Atlas van Nederland 1:50.000 (deel) 4 Zuid-Nederland. Groningen 1987.
Huidige toestand Gilze-Rijen.